

Predgovor

Ko Plinij Starejši v svojem delu *Naravoslovje* opisuje raznolik svet živali ter bralca seznanja z različnimi zanimivostmi precej eksotičnih živalskih vrst z območja Afrike, navede grški rek »semper aliquid novi Africam adferre« (8.17 [42]). Enako bi lahko trdili za zgodovino. Tako kot je bila za Grke in Rimljane slabo poznana Afrika vir vedno novih čudes, nas raziskovanje preteklosti – pa naj gre za nedavno ali zelo odmaknjeno – vselej sooča s pričakovanimi in nepričakovanimi novostmi. Tako je tisti, ki raziskuje preteklost, čeprav hodi po sledih minulih časov, vedno zazrt v nova obzorja. Čim bolj je preteklost odmaknjena, pozabljena in tuja, tem bolj zapletena, nerazumljiva in nedosegljiva se pogosto zdi njena zapuščina. Prav zaradi tega bi morda lahko celo rekli, da so informacije o preteklosti, do katerih se raziskovalcu uspe dokopati, tem bolj nove, čim starejše je obdobje, s katerim se ukvarja.

Za obdobje, ki ga obravnava pričujoča knjiga – to je čas pozne antike in njen prehod v zgodnji srednji vek –, pa v splošnem velja, da gre za čas, ko že uveljavljeno ni več povsem ustrezalo novim izzivom, ko se je svet, ki so ga ljudje na prostoru rimskega cesarstva poznali do tedaj, spreminjal v tolikšni meri in na tako številnih področjih, da prav v ta čas postavljamo mejo med dvema zgodovinskima obdobjema, med antiko in srednjim vekom. Ko se je pod pritiskom uveljavljenih novosti začel nov čas, so sodobniki takratnega dogajanja – čeprav se tega pogosto niso (povsem) zavedali – v resnici zrl v obzorje novega.

Ti premisleki so naju vodili, ko sva iskala naslov za knjigo s prav posebnim poslanstvom.

* * *

Akademik in zaslužni profesor dr. Rajko Bratož, ki mu ob jubileju posvečamo to knjigo v zahvalo in poklon, da nas spremlja kot učitelj, mentor, kolega in prijatelj, je prav iskanju novega v raziskovanju davno minulega in vrh tega v tako dinamičnem obdobju spreminjanja, kot sta čas pozne antike in njen prehod v srednji vek, posvetil in še posveča vse svoje znanstvenoraziskovalno in pedagoško delo. Če se ozremo po sadovih tega dela, pa hitro postane jasno, da ni bilo prelomno le obdobje, s katerim se profesor Rajko Bratož ukvarja, marveč začetek novih časov predstavlja tudi njegovo delo na področju antične zgodovine na Slovenskem.

Profesor Bratož je bil prvi na Oddelku za zgodovino Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani zaposleni profesor za področje antične zgodovine. V pomoč študentom in vsem, ki jih antika zanima, je napisal dva izvrstna univerzitetna učbenika: *Grška zgodovina* in *Rimska zgodovina 1*. Po Sovrètovih *Starih Grkih* iz leta 1939 je učbenik *Grška zgodovina* prvi v slovenščini napisani podrobni pregled grške zgodovine, učbenik *Rimska zgodovina 1* pa je sploh prvi podrobni sodobni pregled rimske zgodovine slovenskega avtorja, ki ga imamo.

Temeljev pa profesor Bratož ni postavljajl samo na pedagoškem področju. Kot znanstvenik se je prvi v slovenskem prostoru posvetil vsebinam, s katerimi se pred njim nihče ni sistematično ukvarjal. V ospredju njegovega raziskovanja je zgodovina prostora severnega Jadrana, vzhodnih Alp, zahodnega Balkana in srednjega Podonavja predvsem med 3. in 8. stoletjem, pri čemer jedro njegovih raziskav predstavljajo ob cerkveni zgodovini tudi vojaška, politična in upravna zgodovina omenjenega prostora, dogajanje, povezano s prihodom Germanov, soočenje med Rimljani in »barbari« ter vprašanje prehoda iz pozne antike v zgodnji srednji vek. Študije, ki jih je o teh področjih napisal, so temeljnega pomena in jih mora nujno upoštevati vsak, ki se ukvarja s podobnimi vprašanji. Bibliografija profesorja Rajka Bratoža obsega več kot 400 naslovov, med katerimi je kar 12 monografij. Približno tretjina njegovih del je bila objavljena v tujini, med njimi tudi tri monografije: *Severinus von Noricum und seine Zeit*, *Il cristianesimo aquileiese prima di Costantino* in skupaj s soavtorjema *Völker-verschiebungen im Ostalpen-Mitteldonau-Raum zwischen Antike und Mittelalter (375–600)*. Ob njih moramo izpostaviti zadnjo izdano monografijo *Med Italijo in Ilirikom*, ki obravnava današnji slovenski prostor in njegovo sosedstvo v pozni antiki in bo zagotovo še dolgo standardni prikaz obdobja pozne antike pri nas. Profesor Bratož pa ni le pisec znanstvenih del, temveč je kot urednik ali sourednik sodeloval pri izdaji več znanstvenih zbornikov; med njimi naj

opozorimo predvsem na zbornika *Zahodni Ilirik in severovzhodna Italija v pozno-rimski dobi* ter *Slovenija in sosednje dežele med antiko in karolinško dobo*. Oba sta bila rezultat odmevnih mednarodnih znanstvenih simpozijev. Tretji zbornik, ki ga je prav tako nujno omeniti, pa je izbor razprav Jaroslava Šašla *Opera selecta*.¹

Profesor Rajko Bratož je redni član Slovenske akademije znanosti in umetnosti ter član številnih drugih domačih in tujih prestižnih stanovskih združenj in društev. Zaradi izjemnosti svojega dela velja tako doma kot v tujini za enega najboljših poznavalcev antične zgodovine v Sloveniji.

* * *

Območje severnega Jadrana ter vzhodnoalpski in balkansko-podonavski prostor v obdobju pozne antike in zgodnjega srednjega veka, ki sta v središču raziskav profesorja Bratoža, vsebinsko povezujeta tudi razprave pričujoče knjige. Te so slavljencu posvetili njegovi učenci, sodelavci, kolegi in prijatelji. Njihovi prispevki segajo na različna raziskovalna področja: zgodovina, arheologija, teologija, antična književnost in sorodne vede. Ker gre za več stoletij dolgo časovno obdobje na relativno velikem geografskem prostoru, je vsebinski spekter teh razprav kljub povezovalnemu izhodišču, ki ga predstavljata prostor in čas, na prvi pogled nujno precej pisan. V ospredju so vprašanje krščanstva, njegova širitev, razvoj cerkvene organizacije ter prepletanje cerkvene in posvetne oblasti, posamezni prispevki pa obravnavajo tudi teme s področja gospodarske zgodovine, oblikovanja novih političnih tvorb po propadu zahodnega dela rimske države ter sledi, ki so jih na duhovnem in materialnem področju po naselitvi pustili Slovani. Vsaka od razprav rekonstruira delček minulega in je korak k boljšemu razumevanju celote. Zato ne bo odveč, če jih uvodoma povežemo v kratek oris raziskovanega časa in prostora.

* * *

Prehodnost ni značilna samo za obravnavani čas, ampak pomembno določa tudi izbrani prostor. Čezenj so v vseh obdobjih zgodovine tekle poti, ki so povezovale območje srednje, zahodne in severne Evrope s prostorom jugozahodne Azije, od tam pa proti vzhodu s še bolj odmaknjenimi območji te

1 Za podrobnejši prikaz gl. poglavje Bibliografija akad. zasl. prof. dr. Rajka Bratoža.

celine in proti zahodu z Afriko. V času rimskega cesarstva je vzhodnoalpski in balkansko-podonavski prostor predstavljal kopensko vez med zahodnimi in vzhodnimi predeli rimske države, in prav prek današnjega slovenskega ozemlja je bila Italija, ki je vse do pozne antike predstavljala osrednji del rimskega imperija, s kopnega najlažje dostopna. Z delitvijo cesarstva ob smrti cesarja Teodozija leta 395 pa se je po sredini tega prostora postopoma oblikovala meja, ki je dala prehodnosti tega področja nov poudarek. Najprej je delila vzhodnorimsko državo od njene zahodnorimske sestre, kot ločnica med grškim in latinškim kulturnim področjem pa je obravnavani prostor zaznamovala do tolikšne mere, da je opazna še danes.

V pisanem bogastvu vplivov na balkansko-podonavskem stičišču različnih kultur so se mešali različni idejni tokovi. Ti so v obdobju antike, ko sta grški in helenistični svet na duhovnem področju osvajala rimsko vojaško silo, z vzhoda proti zahodu tekli z neustavljivo močjo. In prav ta tok je na evropska tla zanesel tudi krščanstvo. Na jugu izbranega območja, v gospodarsko pomembnih mestih z ugodnimi prometnimi povezavami, v Filipih, Tesaloniki in Korintu, so se kristjani povezali v skupnost že v času, ko je v teh mestih deloval apostol Pavel.² Čeprav slednji v Pismu Rimljanom³ obseg svoje misijonske dejavnosti začrta z ozemljem, ki se razprostira od Jeruzalema do Ilirika, za predele na severu v pričujoči knjigi obravnavanega prostora pred 2. stoletjem ni konkretnih podatkov. Viri o navzočnosti kristjanov na tem območju poročajo dobrih sto let po apostolovem obisku omenjenih mest. Po pisanju krščanskih avtorjev⁴ so najverjetneje okoli leta 174 krščanski vojaki z Vzhoda, ki so se v vojni cesarja Marka Avrelija proti Kvadom vojskovali ob donavski meji, z molitvijo priklicali čudežni dež in rimski vojski tako omogočili zmago v spopadu. S stalno navzočnostjo kristjanov na severnem delu obravnavanega prostora lahko računamo v 3. stoletju, ko se je postopoma oblikovala tudi cerkvena organizacija. Ta razvoj je bil verjetno najhitrejši ob misijonskih poteh vzdolž jadranske obale (škofije v Saloni, Poreču, Akvileji in Raveni) in vzdolž kopenske poti v južni Panoniji (Sirmij, Siscija in Petoviona).⁵ Vprašanjem, povezanim s krščanstvom

2 Po svojem odhodu je Pavel večkrat pisal krščanskim skupnostim v Filipih (Flp), Tesaloniki (1 Tes, 2 Tes) in Korintu (1 Kor, 2 Kor), da bi jih – med drugim – obvaroval pred nevarnostjo prilagajanja evangeljskih vodil, ki so izhajala iz judovsko-palestinskega sveta, grškemu načinu življenja. O Pavlovem misijonskem delovanju gl. tudi Apd 18,1–18.

3 Rim 15, 19.

4 Eus., *h.e.* 5.5.

5 Rajko Bratož, »Kratek oris zgodovine krščanstva na Slovenskem v pozni antiki«, *Zgodovinski časopis* 35 (1981): 206; isti, *Krščanstvo v Ogleju in na vzhodnem vplivnem območju oglejske cerkve od začetkov do nastopa verske svobode*, AES 8 (Ljubljana: Teološka fakulteta, Inštitut za

in zgodovino Cerkve, se posveča dobršen del razprav pričujoče knjige. V osnovi si sledijo po kronološkem vrstnem redu, pri razpravah, ki obravnavajo sočasno dogajanje in vzporedne procese, pa je na vrstni red vplivala tudi vsebina obravnavane tematike.

Že Stara zaveza je prihod Mesije napovedovala v podobi zvezde (4 Mz 24,17) in po njej je simbolni pomen zvezde prevzelo tudi krščanstvo. Temu izhodišču sledi Renate Pillinger, ki v svojem prispevku obravnava upodabljanje zvezde v zgodnjekrščanski umetnosti kot simbola Kristusovega odrešenjskega poslanstva. Jan Dominik Bogataj skozi literarno in teološko analizo odlomkov nedavno odkritega dela *Razlage evangelijev* akvilejskega škofa Fortunacijana (ok. 340–370) rekonstruira proces oblikovanja identitete akvilejske zgodnjekrščanske skupnosti znotraj večkulturnega okolja (judovstvo in poganstvo) v času, ko so Cerkev pretresali hudi verski spori, zlasti arijanizem. Kot judovski element se je tudi v akvilejski krščanski skupnosti uveljavilo praznovanje sobote in pozneje s tem praznovanjem povezan kult sv. Sabide. Ker je bilo praznovanje sobote zaradi svojega izvora v judovstvu prepovedano na sinodi v Laodikeji med letoma 343 in 381, se je morala navada v akvilejski zgodnjekrščanski skupnosti uveljaviti že pred tem datumom. Vendar je tudi prepoved dolgo časa ni izkoreninila. Alessio Peršič navadi praznovanja sobote in sledem, ki jih je za seboj pustila, na osnovi antičnih, srednjeveških in novoveških pisnih virov ter idiomov sledi od antike pa vse v današnji čas.

Zgodnjekrščanske skupnosti pa niso bile postavljene samo pred vprašanje lastnega odnosa do družbe, marveč tudi do oblasti. S slednjim se v svojem prispevku ukvarja Aleš Maver. Odnos kristjanov do oblasti slika skozi analizo odlomkov iz del zgodnjekrščanskih piscev, pri čemer v ospredje postavlja premislek o vlogi, ki jo je pri oblikovanju tega odnosa imela Konstantinova spreobrnitev. Brez dvoma daljnosežna je bila Konstantinova odločitev, da na mestu starodavnega Bizantija zgradi novo prestolnico, Konstantinopol. S cesarjevo odločitvijo so se za tamkajšnjo škofijo čez noč odprle povsem nove možnosti.

zgodovino Cerkve; Filozofska fakulteta, Znanstveni inštitut, 1986); isti, »Razvoj organizacije zgodnjekrščanske Cerkve na ozemlju Jugoslavije od 3. do 6. stoletja«, *Zgodovinski časopis* 40 (1986): 366–368; isti, »Vpliv oglejske cerkve na vzhodnoalpski in predalpski prostor od 4. do 8. stoletja«, *Zgodovinski časopis* 44 (1990): 331–362; isti, »Krščanstvo v antiki«, v: *Zgodovina Cerkve na Slovenskem*, ur. Metod Benedik (Celje: Mohorjeva družba, 1991), 11–14; isti, *Rimska zgodovina 1. Od začetkov do nastopa cesarja Dioklecijana* (Ljubljana: Zveza zgodovinskih društev Slovenije, Študentska založba, Filozofska fakulteta Univerze v Ljubljani, 2007), 283 in 430; isti, *Med Italijo in Ilirikom. Slovenski prostor in njegovo sosodstvo v pozni antiki* (Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani, Slovenska akademija znanosti in umetnosti, Zbirka zgodovinskega časopisa, 2014), 52, 241–256.

Alenka Cedilnik skozi analizo sodelovanja med škofoma Makedonijem iz Konstantinopla in Georgijem iz Kapadokije v štiridesetih in petdesetih letih 4. stoletja rekonstruira prizadevanja konstantinopelske škofije, da bi čim bolj razširila področje svoje oblasti in vpliva.

Med pomembnimi osebnostmi, ki so v izbranem časovnem obdobju prihajale z vzhodnoalpskega in balkansko-podonavskega območja prav posebno mesto pripada Hieronimu iz Stridona. Kot pripadnik provincialne aristokracije je bil v Rimu deležen odlične izobrazbe, ki bi mu lahko omogočila vstop v krog državne elite. Vendar se na koncu ni odločil za državno službo, pač pa si je izbral asketsko življenje. Njegovi spisi prinašajo podatke o obstoju meništva v Akvileji, Konkordiji, Emoni, Stridonu, Panoniji in Dalmaciji. Vendar sam ni ostal v domovini. Odločil se je za potovanje na Vzhod, kjer se je za nekaj let nastanil v puščavi v bližini Antiohije.⁶ S svojim zgledom in močjo besede je znal Hieronim pritegniti tudi druge. Na njegovo pobudo je vdova Pavla, pripadnica bogate rimske aristokracije, konec 4. stoletja v Betlehemu zgradila dva samostana in gostišče za romarje. Ekonomski vidik življenja v teh samostanih in gostišču je osrednja tema, ki se ji v svoji razpravi posveča Heinrich Schlang-Schöningen, pri čemer ga zanima predvsem dvojje: od kod sta samostana dobivala denar in kakšne informacije o tem prinašajo Hieronimova dela. Med bivanjem na Vzhodu se je Hieronim naučil grščine, kar mu je omogočilo, da je lahko grške avtorje bral v izvirniku. Medtem ko se je z deli latinskih poganskih piscev seznanil v času šolanja, je zdaj dobil priložnost, da svoje poznavanje poganske književnosti dopolni z grškimi besedili. Matej Hriberšek razkriva, katere poganske pisce je bral in kako se njihov vpliv odraža v Hieronimovem opusu.

Kot človek, ki je najverjetneje prihajal z območja med Akvilejo, Emono in Kvarnerskim zalivom, je Hieronim pomemben tudi kot vir informacij o območju antičnega Ilirika. Hrvoje Gračanin se na osnovi izbora Hieronimovih del v svoji razpravi posveti prav temu vprašanju, pri čemer med zbranimi informacijami ne išče zgodovinskih dejstev, temveč ga zanima, kaj Hieronimu Ilirik predstavlja, kaj se mu v zvezi z njim zdi pomembno omeniti, na kakšen način zapisano predstavi in na katere vire informacij se pri pisanju opira.

S prikazom Ilirika skozi Hieronimova dela se nekoliko odmaknemo od religioznih tem in se posvetimo bolj posvetnim vidikom življenja. Medtem ko

6 Gl. tudi Rajko Bratož, *Med Italijo in Ilirikom. Slovenski prostor in njegovo sosodstvo v pozni antiki* (Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani, Slovenska akademija znanosti in umetnosti, Zbirka zgodovinskega časopisa, 2014), 284–292.

znameniti Stridončan Ilirik 4. stoletja prikazuje kot izredno nevarno območje, izpostavljeno vpadom tujih ljudstev in divjanju državljskih vojn, nam Ilirik istega obdobja, če se opremo na druge vire, pokaže nekoliko drugačen obraz. Kot ugotavlja Amra Šaćić Beća, so rudniki na območju današnje osrednje in vzhodne Bosne ter zahodne Srbije, ki so bili relativno dobro zavarovani pred tujimi vpadi, v 4. stoletju še vedno imeli pomembno vlogo, čeprav so v primerjavi s 3. stoletjem delovali v zmanjšanem obsegu. Avtorica v svoji razpravi predstavlja administrativno ureditev rimskih rudnikov (zlata, srebra, svinca, bakra in železa) na omenjenem območju.

Razprava Jake Banfija o Herulih že sega v obdobje zgodnjega srednjega veka, ko so se na ozemlju nekdanjega zahodnega dela rimskega cesarstva oblikovale nove državne tvorbe, vzhodni del pa je svoj obstoj nadaljeval v okviru bizantinskega cesarstva. Heruli, ki so se po razpadu hunske plemenske zveze sredi 5. stoletja uveljavili na področju Moravske, so zaradi skopih podatkov, ki jih prinašajo viri, danes slabo poznani. Potem ko je po približno polstoletnem obstoju herulska oblast na Moravskem propadla, je dotlej enotna skupnost razpadla, kot ugotavlja avtor, na vsaj štiri dele. Podrobneje se posveti dvema skupinama, ki sta delovali pod oblastjo Bizanca, in na osnovi razpoložljivih virov rekonstruira, kdo so bili kralji, ki so ju vodili.

Območje vzhodnega Jadrana v bizantinskem obdobju obravnavata dve razpravi. Vesna Lalošević na osnovi maloštevilnih ohranjenih virov ugotavlja identiteto zavetnikov zgodnesrednjeveške cerkve, znane kot cerkev sv. Lovra oz. sv. Lavra v Šijani, v bližini Pulja, in razjasnjuje ozadje procesa, ki je njuno čaščenje uveljavilo v Istri. Tako v življenje znova obuja cerkev, za katero so izginile domala vse sledi, potem ko so jo leta 1941 uporabili kot material v bližnji apnenici. Mirja Jarak pa se v svoji razpravi, ki se osredotoča na področje cerkvene arhitekture in umetnosti, posveti vprašanju datacije poznoantičnih in zgodnesrednjeveških kapitelov v cerkvah na kvarnerskih otokih in v bizantinski Dalmaciji.

V središče bizantinske države na prehodu iz 8. v 9. stoletje nas popelje razprava Ivana Basića, v kateri avtor obravnava vprašanje datiranja t. i. tretjega seznama škofij carigrajske Cerkve (*Notitia episcopatum ecclesiae Constantino-politanae* 3). Njegova rekonstrukcija dogajanja, povezanega s prizadevanji za obnovitev bizantinske oblasti na območju novih sosedov Bolgarov, temelji na analizi dosedanjega stanja raziskav o obravnavanem seznamu škofij, na analizi poznoantične cerkvene ureditve dieceze Trakije ter na primerjavi z drugimi popisi škofij carigrajske cerkve, ki so časovno blizu obravnavanemu seznamu.

Predvsem Bolgari, Slovani in Avari so že v 6. stoletju predstavljali vse hujšo nevarnost za bizantinsko ozemlje ob Donavi. Medtem ko so se Bolgari v drugi polovici 7. stoletja stalno naselili na ozemlju med spodnjo Donavo in gorovjem Balkan, so Slovani v približno stoletje do dveh dolgih obdobju poselili skoraj celotno vzhodno polovico Evrope.⁷ Spremembe, ki jih je na duhovno-religijskem področju na severu obravnavanega balkansko-podonavskega prostora povzročil prihod Slovanov, ter predvsem posledice teh sprememb predstavljajo izhodišče razprav Franza Glaserja in Petra Štiha. Franz Glaser nam skozi raziskovanje izvora iz kamna izdelane glave s tremi obrazi iz kraja St. Martin am Silberberg na Koroškem približa duhovni svet Slovanov, ko so ti še bili pogani. V središču njegovega raziskovanja so vprašanja, povezana s sumi o pristnosti te pomembne najdbe, ki kljub dvomom velja za enega redkih materialnih preostankov slovanskega poganstva. Salzburg je med Karantanci začel širiti krščansko vero sredi 8. stoletja, v času kneza Hotimirja.⁸ Tako je bilo krščanstvo v Karantaniji močno prisotno že nekaj desetletij, ko so frankovske oblasti konec 8. stoletja še med osvajanjem avarske Panonije začele s pripravami za pokristjanjevanje tudi tega področja. Razprava Petra Štiha odpira vpogled v priprave in sam potek karolinškega misijona v Panoniji, ki je bil na političnem, cerkvenopravnem in cerkvenoorganizacijskem področju skrbno načrtovan, a je kljub velikim pričakovanjem prve uspehe dosegel šele v drugi polovici 9. stoletja.

Iz obdobja 8. in prve polovice 9. stoletja sta čolna deblaka, ki so ju arheologi leta 2015 in 2021 odkrili na dnu Blejskega jezera. V zadnji od razprav, objavljenih v pričujoči knjigi, Andrej Gaspari, Rene Masaryk in Maks Merela predstavljajo rezultate začetnih raziskav obeh čolnov ter nam tako odpirajo vpogled v okoliščine obeh odkritij, v naravo najdišča in samih deblakov, v mogoče interpretacije njune namembnosti in razlogov za potopitev. Čeprav bodo podrobnosti usode obeh čolnov verjetno vedno ostale zavite v skrivnost, se je ob misli nanju seveda težko upreti podobi Črtomirja iz Prešernovega *Krsta pri Savici*, ki z lahko ladjo prihaja na Blejski otok, da bi tam daroval boginji. V *Krstu pri Savici* opisano dogajanje približno sovпада s časom nastanka obeh deblakov, saj je Valtunk, Prešernov Valjhun, postal karantanski knez, potem ko je bavarski vojvoda Tasilo III. leta 772 premagal upor Karantancev.⁹

7 Rajko Bratož, *Med Italijo in Ilirikom. Slovenski prostor in njegovo sosedstvo v pozni antiki* (Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani, Slovenska akademija znanosti in umetnosti, Zbirka zgodovinskega časopisa, 2014), 288–503.

8 Peter Štih, Vasko Simoniti in Peter Vodopivec, *Slovenska zgodovina. Od prazgodovinskih kultur do začetka 21. stoletja* (Ljubljana: Modrijan, 2016), 46.

9 Prav tam, 47–48.

* * *

Na tem mestu se končuje pogled v preteklost, ki ga odpirajo zbrane razprave. Ostaja pa želja, da bo knjiga profesorju Rajku Bratožu v veselje.

Alenka Cedilnik